

Ф. ЧЭЛИЛОВ

**МУРЭЖКЭБ
ЧҮМЛЭ
СИНТАКСИСИ**

Ф. ЧƏЛИЛОВ

МҮРƏККƏБ ЧҮМЛƏ
СИНТАКСИСИ

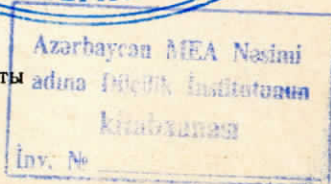
(БАҒЛАЈЫЧЫСЫЗ ТАБЕЛИ
МҮРƏККƏБ ЧҮМЛƏЛƏР)

ДƏРС ВƏСАИТИ

*Мәсүүд бәјр
эн көм арууларын*

«Маариф» нәшријаты
Бакы—1983

Чәлилов Ф. Мүрәккәб чүмлә синтаксиси.
Мүәллим үчүн вәсаит. Азәрбајчан дилиндә.
Бакы, «Маариф», 1983, 116 сәһ.

Вәсаитдә бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләнин структур-семантик тәһлили верилмишдир. Бурада һәммин чүмлә нөвүнүн јаранма јолундан, трансформасијасындан, онун гурулмасында иштирак едән фонетик вә лексик-грамматик вәситәләрдән бәһс олунур. Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләнин мүрәккәб чүмлә системиндә тутдуғу јер мөзјәнләшдирилир. Һәммин кон-струксијаларын интонасијасы кениш експериментал ма-териал әсасындә шәрһ олунур.

Филолог-тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулмуш бу әсәр-дән мүәллим вә аспирантлар да истифадә едә биләрләр.

Елми редактору: Дос. Г. Ш. Казымов.

ч 60502—000
М 652—83 150—83

4602010000

© «Маариф» нәшријаты, 1983.

Джәлилов Фиридун Ағаси оғлу

СИНТАКСИС СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Учебное пособие

(на азербайджанском языке)

БАҒЛАЈЫЧЫСЫЗ ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘРИН СТРУКТУР-СЕМАНТИК ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ

Азәрбајчан дилчилијиндә мүрәккәб чүмләләрин структур-семантик вә грамматик хусусијәтләри хејли өјрәнилмиш, сон 20—30 илдә бу саһәјә даир гијмәтли тәдгигат әсәрләри, монографија вә дәрәс вәсаитләри меј-дана чыхмышдыр. Бу ишдә М. Ширәлијев вә Ә. Абдуллајевин хусуси хидмәти вардыр. Ә. Абдуллајевин «Мүәсир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмлә-ләр» адлы әсәри јалныз Азәрбајчан дилчилијиндә де-јил, үмумән түрколокијада мүрәккәб чүмлә синтаксиси-нин тәдгиги бахымындан јүксәк гијмәтләндирилир.

✧ Лакин буну да гејд етмәлијик ки, мүрәккәб чүмлә илә бағлы тәдгиг вә арашдырмаларда даһа чох бағлајычы-лы мүрәккәб чүмләләрә диггәт верилмиш, бағлајычы-сыз мүрәккәб чүмләләр һаггында мәлүмат әксәрән бә-сит вә өтәри характер дашымышдыр. Әслиндә исе ба-ғлајычысыз форма даһа гәдим олмагла јанашы, үнсијә-тин мүнһүм вәситәси кими, чанлы дилдә даһа чох ишләнир вә рәнкарәнк хусусијәтләри илә диггәти даһа чох чәлб едир. Бағлајычысыз форманын тәдгиги бағла-јычылы формаја нисбәтән чәтин вә мүрәккәбдир. Елә буна көрә дә рус дилчилијиндә (али вә орта мәктәб грамматикаларында, бир сыра тәдгигат әсәрләриндә) мүрәккәб чүмләләр: 1) табесиз мүрәккәб чүмләләр, 2) табели мүрәккәб чүмләләр вә 3) бағлајычысыз мү-рәккәб чүмләләр ады алтында үч нөвә ајрылыр вә бун-ларын әввәлки икисиндә јалныз бағлајычылы формадан данышылыр. Бизим дилчиликдә бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрин табесиз вә табели олмагла ики нөвә ајрыл-масы вә бунлардан мувафиг бөлмәләрдә (биринчидән табесиз, икинчидән табели мүрәккәб чүмлә бөлмәсиндә) данышылмасы филоложии фикрин уғурларындандыр. Лакин бағлајычысыз форманын аз өјрәнилмәси вә адә-тән бағлајычылы форманын сонунда бир-ики чүмлә илә хатырланмасы тәдрис ишиндә чәтинликләрә сәбәб олур-ду. Дилин мүәсир гурулушунун өјрәнилмәси, али мәк-

тәбләрин филолокија факултәләриндә «Мүасир Азәр-
бајчан дили» фәннинин елми әсасда һәртәрәфли тәдри-
си, орта мәктәб шакирдләринә синтаксисин мәктәблә
бағлы мәсәләләринин дүзкүн мәнимсәдилмәси баһы-
мындан бу сәһәнин елми-нәзәри аспектдә тәдгиги дил-
чилијимизин гаршысында дуран мүнүм вә зәрури проб-
лемләрдән иди. Бүтүн бунлары нәзәрә алдыгда ајдын
олур ки, С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Уни-
верситетинин досенти Фиридун Чәлилов бағлајычысыз
табели мүрәккәб чүмләләр үзәриндә арашдырмалар
апармагла һәм нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән фәјда-
лы бир ишлә мәшғул олмушдур.

Мөвзу илә әлағәдар јаранан бу хош тәәсүраты мү-
әллифин иш үсулу вә нәтичәләри дә тамамлајыр. Ф. Чә-
лилов елми-нәзәри әдәбијјаты диггәтлә өјрәнмиш, үмум-
халг дилинин мүхтәлиф голларындан, хүсүсән әдәби
дилдән мөвзу илә әлағәдар зәнкин материал топламыш
вә һәмин материалы елми әсасда үмумиләшдирмишдир.

Јығчам киришдән вә ики фәсилдән ибарәт олан бу
әсәрдә, илк дәфә олараг, бағлајычысыз табели мүрәк-
кәб чүмләләрин системли вә һәртәрәфли тәдгигинә раст
кәлирик. Мүәллифин тәдгигат планы лазым вә зәрури
олан бүтүн әсас истигамәтләрә шахәләнә билмишдир;
она көрә дә әсәрдән бағлајычысыз табели мүрәккәб
чүмләләрин нөвләри, структур вә интонасија хүсүсиј-
јәтләри, јаранма вә трансформасијаја уғрама јоллары
барәдә лазыми мәлүмат алмаг мүмкүндүр. Әсәрдә та-
бели мүрәккәб чүмләләрин компонентләринин әлағәлән-
дирән фонетик, лексик-грамматик вә структур-семантик
васитәләрин ролундан әтрафлы бәһс едилмишдир. Мү-
әллиф бағлајычы васитәләрин грамматик вә функцио-
нал хүсүсијјәтләринин диггәтлә өјрәнмиш вә фактлардан
објектив нәтичәләр чыхармаға чалышмышдыр. Бу сә-
һәдә експеримент материалы да хејли көмәк етмишдир.
Мәсәлән, мүәллиф експеримент әсасында мүәјјәнләшди-
рә билмишдир ки, башга бағлајычы васитәләр олма-
дыгда, табели мүрәккәб чүмләннин компонентләри јал-
ныз интонасија илә әлағәләндикдә интонасијанын
мелодија, пауза, интензивлик кими тәркиб элементлә-
ринә нисбәтән, темпин ролу даһа бөјүк олур вә әсас иш
темп ичра едир: биринчи компонентдә сон һечанын
темпи азалмагла һәмин һечанын тәләффүзүнә сәрф олу-

нан заман чоһалыр вә бу һал биринчи компонентин
икинчијә бағланмасында мүнүм рол ојнајыр.

Әсәрдә интонасија илә јанашы, модал сөзләрин, әдат-
ларын, әвәзликләрин, зәрфләрин, компонентләрин сы-
расынын, синтактик гурулушун вә информасија өзәјинин
бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һис-
сәләринин әлағәләндирмәкдә ролуна хүсүси јер верил-
мишдир. Бунлар бағлајычы васитәләрин үмуми мәнзә-
рәсини тәсәввүр етмәкдә хүсүси әһәмијјәтә маликдир.
Баш вә будаг чүмләләрин хәбәрләринин форма хүсу-
сијјәтләри барәдә дәгиг һесабламалар вә схемләр дә
бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин бә’зи хү-
сүсијјәтләри барәдә анлајышын кенишләnmәсинә көмәк
едир.

Әсәрдәки «бағлајычысыз» сөзү шәрти мә’нада баша
дүшүлмәлидир. Ајдындыр ки, бағлајычысыз табели мү-
рәккәб чүмләләр бағлајычысыз (бағлајычы васитәсиз)
дејилдир. Бурада «бағлајычысыз» сөзү компонентләри
әлағәләндирмәк үчүн «бағлајычы» адланан көмәкчи
нитг һиссәсинин ишләnmәмәси мә’насындадыр. Бағлајы-
чы олмадығы үчүн белә чүмләләрдә башга бағлајычы
васитәләр — интонасија, әдатлар, модал сөзләр, әвәз-
ликләр, шәкилчиләр вә с. үстүнлүк газанмыш олур.

Әсәрдә мүбаһисә доғура билән мәсәләләр дә вар-
дыр. Һазырки дөврдә елми фикрин инкишафы үчүн фәј-
далы олдуғундан биз онлары олдуғу кими сахламағы
лазым билдик.

Мәлүмдур ки, «будаг чүмлә+баш чүмлә» гурулуш-
лу табели мүрәккәб чүмләләрин бир гисминдә будаг
чүмләннин нөвү баш чүмләдә ишләнән (вә ја тәсәввүр
едилән) гаршылыг билдирән сөзләрлә мүәјјәнләшир;
мәсәлән:

Ким биринчи јери тутду. / о, галибдир.
— галиб едир.
\ ону галиб һесап едәчәкләр.

Гаршылыг билдирән о сөзү биринчи мисалда мүбтә-
да, икинчидә хәбәр, үчүнчүдә тамамлыгдыр; она көрә дә
биринчи чүмлә мүбтәда, икинчи хәбәр, үчүнчү тамам-
лыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир.

Бә’зән гаршылыг билдирән сөз јијәлик һалда олур.
Јијәлик һалдакы сөз исә тәкликдә јалныз хәбәр ола би-
лир вә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә
әмәлә кәтирир: Ким биринчи јери тутду, гәләбә онун-

дур. Галан һалларда јијәлик һалдакы сөз башга бир сөзлә бирликдә III нөв исми бирләшмә эмәлә кәтирир вә белә бирләшмәләрин тәрәфләри бирликдә чүмләннин бир үзвү олур: 1. *Ким биринчи јери тутду, онун ады шәрәф лөвһәсинә јазылачаг.* 2. *Ким биринчи јери тутду, онун адыны шәрәф лөвһәсинә јазачаглар.*

Биринчи мисалын баш чүмләсиндә *онун ады* мүбтәда, икинчи мисалын баш чүмләсиндә *онун адыны* тамамлыгдыр; она көрә дә эн'әнәви гајда үзрә биринчи мисал мүбтәда, икинчиси тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә һесаб олунур.

Проф. Ә. Абдуллајевин сон дөврдә кәлдији фикрә әсасән¹, јијәлик һалда олан сөзү чүмләдә мүстәгил тәјин кими көтүрмәк мүмкүндүр; белә олдугда сонракы мисалларда гаршылыг билдирән *онун* сөзү тәјин вәзифәсиндә чыхыш етмиш олур вә һәр ики чүмлә тәјин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә кими изаһ едилмәлидир. Бунлары она көрә гејд едирик ки, Ф. Чәлилов да бу әсәриндә һәмин мөвгедән чыхыш едир вә бу чүр чүмләләри тәјин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр кими изаһ едир. Лакин бу мәсәлә барәдә Азәрбајчан дилчилијиндә һәләлик ваһид рәјјохдур. Она көрә дә мүәллифин гејдләрини сахламагла, мәсәләни мүтәхәссисләрин ихтијарына бурахырыг.

Ф. Чәлиловун фикринчә, бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләр једди мәрһәләдән ибарәт инкишаф јолу кечмишдир. Мүәллиф бу инкишаф јолуну әкс етдирән схем тәртиб етмишдир. Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин инкишаф мәрһәләләри барәдә һәмин схем вә мүләһизәләр, мүбаһисә доғура билән чәһәтләрә малик олса да, елми фикрин инкишафы хејринәдир.

Ф. Чәлилов Азәрбајчан дилчилијинин мүхтәлиф сәһәләринә анд 20-дән артыг елми мәғаләнин вә «Азәрбајчан дилиндән чалышмалар» (1977), «Азәрбајчан дилинин сәс гурулушу» (1983) адлы китабларын мүәллифи-дир. Онун «Мүрәккәб чүмлә синтаксиси» адлы бу әсәри филолокијамыз үчүн даһа фајдалы олачагдыр.

Дос. Г. Ш. Қазымов.

¹ Бах. Ә. З. Абдуллајев. Азәрбајчан дилиндә јијәлик һалын синтактик вәзифәси. АДУ-нун «Елми әсәрләри», 1978, № 4; јенә онун: «Јијәлик һалын синтактик вәзифәси һаггында», «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси». 1981, № 3.

Түрк дилләринин синтаксисиндә тәдгиг олунмасы вачиб сајылан проблемләрдән бири дә бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләр (БТМЧ) һесаб олунур. А. Н. Кононов ССРИ-дә түрколокијанын инкишафындан данышаркән, тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, түрк дилләринин синтаксисиндә БТМЧ өјрәнилмәмиш сәһәдир (Кононов, 1977, 17).

Түрк дилләриндә БТМЧ һәртәрәfli тәдгиг олунмадығындан бу конструијалар барәдә түркологлар арасында фикир мүхтәлифлији мөвчуддур (Мураталиев, 1965, 50). Бу мүхтәлифлик, әсасән, һәмин конструијаларын мүрәккәб чүмлә системиндә јери, онларын дахили бөлкүсү, гурулушу, интонасијасы, јаранма јолу вә компонентләрин бағланма имканы барәдә дејилмиш фикирләрдә өзүнү көстәрир. Бә'ән дә бу конструијаларын һәр һансы бир хүсусијәти мүхтәлиф дилчиләр тәрәфиндән тамамилә бир-биринә әкс шәкилдә изаһ олунур.

БТМЧ-ин системли шәкилдә тәдгиг олунмасы бир нечә бахымдан әһәмијјәтлидир. Әввәлә, бу конструијаларын өјрәнилмәси мүрәккәб чүмлә системиндәки тәснифата ајдынлыг кәтирир вә мүрәккәб чүмләннин тәдрисиндә өзүнү көстәрән бә'зи долашыглыгы арадан галдырмаға көмәк едир. Икинчиси, һәмин конструијаларда мүәјјән синтактик вәзифә дашыјан бә'зи сөзләрин јени морфоложи хүсусијјәт кәсб етдијини орталыға чыхарыр. Үчүнчүсү, бу конструијаларын гурулмасында иштирак едән фонетик, лексик, морфоложи, структур вә семантик васитәләрин синтактик ролуну ајдынлашдырыр. Нәһајәт, мүрәккәб чүмләннин үмуми нәзәријјәсинин инкишафына јардым едир.

БТМЧ-ин структур-семантик тәһлили онларын дикәр мүрәккәб синтактик конструијаларла охшар вә фәргли әләмәтләрини ашкара чыхармаға имкан верир. Һәмин охшар вә фәргли әләмәтләрә әсасланыб БТМЧ-ин мүрәккәб чүмлә системиндә тутдуғу јери мүәјјәнләшдирмәк олур. БТМЧ-ин дахили бөлкүсү исә будаг чүмләннин нөвүнә көрә апарылыр.

Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф үслубларында ишләнмә тезлији јүксәк олан БТМЧ-ин гурулуш хүсусијәтләри дә әнкин-дир. Бу конструијаларда әнкин гу-

рулуш чалары өзүнү баш вэ будаг чүмлөнин сыралан-масында, компонентлэрин синтактик гурулушунда, сајында, гарышыг типли мүрөккөб чүмлэ таркибиндэ ишләнмәсиндэ вэ мүхтәлиф чүр гурулма имканына малик олмасында көстәрир.

БТМЧ-ин интонасија хүсусијјәтлэри ән'әнәви синтактик тәдгигатларда, әсасән, ешитмә јолу илә өјрәнилмишдир. Лакин бу конструкцијаларын интонасијасыны експеримент јолу илә арашдырмаг даһа мәгсәдәүјгүндүр, чүнки интуитив үсулла интонасија кими мүрөккөб бир суперсегмент ваһидин әламәтлэрини дәгиг мүөјјәнләшдирмәк мүмкүн дејил. Бу конструкцијалар интонасијасына көрә һәм һәмчине хәбәрли садә чүмләләрә, һәм табесиз мүрөккөб чүмләләрә, һәм дә бағлајычылы табели мүрөккөб чүмләләрә гаршы гојула билир. Интонасија бу гаршылашдырмада гүввәтли диференсиал әламәт кими чыхыш едир. БТМЧ-дә интонасија бир тәрәфдән бу конструкцијаларын гурулмасына хидмәт едирсә, диқәр тәрәфдән онлар үчүн фәргләндиричи әламәт олур. Она көрә дә һәмин конструкцијаларын интонасија хүсусијјәтини експеримент јолу илә тәдгиг етмәк вә интонасијанын диференсиал әламәти кими чыхыш едән әсас параметрини мүөјјәнләшдирмәк бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Дилин тарихи инкишафынын мәһсулу олан БТМЧ синтактик тәшәккүл нәтичәсиндә јаранмыш конструкцијалардыр. Мүасир дилдә зәнкин типләрә малик олан бу конструкцијаларын тәһлилиндә онларын тарихән формалашма үсулу да нәзәрә алынмалыдыр, чүнки мүхтәлиф јаранма јолу кечмиш һәмин конструкцијаларын бир-бириндән фәргли типлэри формалашмышдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу фәрглэрин изаһы һәмин типлэрин јаранма јолу илә бағланмадыгда мүбәһисәли характер алыр. Она көрә дә БТМЧ-ин тәдгигиндә јери кәлдикчә диахроник чәһәтә — һәмин конструкцијаларын јаранма јолуна вә трансформасијасына да фикир верилмәлидир.

БТМЧ-ин структур-семантик тәһлили көстәрир ки, онларын гурулмасында иштирак едән васитәләрдән бә'зиси бирбаша компонентлэрин әлагәләнмәсинә, бағланмасына јардым едир. Бу вәзифәдә фонетик, лексик-грамматик вә структур-семантик васитәләр чыхыш едир. БТМЧ-ин компонентлэринин бағланмасы, ејни заманда бу конструкцијаларын гурулмасы демәкдир. Она көрә

дә компонентлэри бағлајан васитәлэрин системли шәкилдә өјрәнилмәси вә бу вәзифәдә чыхыш едән бүтүн элементлэрин ашкара чыхарылмасы БТМЧ-ин гурулуш хүсусијјәтлэрини тәсвир етмәјә көмәк едир.

* * *

Турколокијада БТМЧ-ин өјрәнилмәси мүасир дөврә аидирсә, рус дилчилијиндә бу конструкцијаларын тәдгигинә кечән әсрдән башланмыш, рус вә славјан диллэринин тарихи абидәлэри үзәриндә бир сыра хүсусијјәтлэри арашдырылмыш вә бу күн дә өз елми әһәмијјәтини сахлајан нәтичәләр алынмышдыр. Өз әсәрлэриндә бу вә ја диқәр мүнасибәтлә БТМЧ-дән бәһс едән Лавровски, Буслајев, Корш, Потебија һәмин конструкцијалара мәхсус бә'зи әламәтлэри мүшаһидә етмиш вә бу барәдә марағлы фикирләр сөјләмишләр. Бу дилчлэрин тәдгигата гәдим славјан диллэриндән чохла фактик материал чәлб етмәси, БТМЧ һаггында бир сыра гижмәтли фикир сөјләмәси, хүсусилә А. А. Потебијанын бу конструкцијалара аид мәсәләләр үзәриндә диқәр тәдгигатчыларла әһәмијјәтли полемика апармасы рус дилчилијиндә сонракы тәдгигатлар үчүн бөјүк имканлар ачмышдыр. Тарихи абидәлэрин дилиндә арашдырылан бу конструкцијалар бир нечә намизәдлик диссертасијасынын мөвзусу олмуш (Сумкина, 1952; Васильева, 1955; Хмелевская, 1955; Вьюкова, 1958; Глинкина, 1962; Устинова, 1968), бир сыра мәгалә вә монографијанын тәдгигат објектинә чеврилмишдир (Борковский, 1972; Коротаяева, 1949; Троицкий, 1957, Руднев, 1965). Абидәлэрин дилиндә табели мүрөккөб чүмләләр дә өјрәниләркән һәмин конструкцијалара мүөјјән јер верилмишдир (Качевская, 1952; Широкова, 1952; Стеценко, 1972; Борковский, 1963; Спринчак, 1964).

Мүасир рус дилинин синтаксиси илә мәшғул олан дилчиләр БТМЧ-ә мүхтәлиф чәһәтдән јанашырлар ки, бу да рус дилчилијиндә өзүнү көстәрән мүөјјән ән'әнә илә бағлыдыр.

А. М. Пешковскидән башлајараг мүрөккөб чүмлөнин гәдгигиндә әсас фикир структур (формал) чәһәтә јөнәтир вә мүрөккөб чүмлэ системиндә бағлајычысыз мүрөккөб чүмләләр ајрыча конструкција кими тәгдим олунмаға башлајыр (Пешковский, 1956, 471—472). Бу принцип 50-чи илләрдән Н. С. Поспеловун вә В. А. Бе-

лошапкованын эсэрлэриндэ даһа да интензивлэшир вэ бир сыра дикэр дилчилэрэ дэ сирајэт едир. Мүрәккәб чүмлэлэрин тәснифинә долашыглыг кәтирән бу принцип башга дилчилэр тәрәфиндән һаглы олараг тәнгид олу-
нур (Спринчак, 1964, 37).

Түркологлар арасында БТМЧ проблеминә ән чох тохунан вэ дәфәләрлә бу мөвзуја мүрачнәт едән А. Н. Кононовдур. О, түрк вә өзбәк дилләринин грамматика-сына аид јаздыгы китабларда бу конструсијаја хүсуси диггәт јетирмиш, сонралар һәмин конструсијаја даир бир нечә мәгалә јазмышдыр (Кононов, 1956; 1965; 1971). Мүрәккәб чүмлә системиндә БТМЧ-ин јерини дүзкүн мүәјјәнләширән тәдгигатчы бу конструсијаларда табелилик әлагәсини јарадан васитәләр сырасында интонасијаны (онун ифадәсиндә «союзная пауза»), табе едән тәрәфдә хәбәрин лексик мәнәсыны, табе олан тәрәфдә хәбәрин морфоложи формасыны да кәстәрир. Оун бағлајычылы табели мүрәккәб чүмләјә нисбәтән бағлајычысыз вариантын даһа гәдим олмасы барәдәки фикри дә (Кононов, 1956а, 514—515) бизим үчүн мараглыдыр.

БТМЧ-ин түркологијада өјрәнилмәси зәурәтинни гејд едән М. Ш. Ширәлијев һәмин конструсијалар үзәриндә мараглы мүшаһидәләр апармыш (Ширәлиев, 1959; 1971), Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә онларын ишләнмә тезлијини дә кәстәрмишдир: «Әдәби дилдә көрдүјүмүз бир чох бағлајычылы табели мүрәккәб чүмләләрә диалект вә шивәләримиздә тәсадүф едилмир. Лакин диалект вә шивәләримиздә, әдәби дилдән фәргли олараг бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрә даһа чох раст кәлмәк олу» (Ширәлијев, 1968, 316).

Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләри тәдгиг едән Н. З. Һачыјева да өз эсәрләриндә БТМЧ-ә мүәјјән јер ајырмышдыр (Гаджиева, 1961; 1963). Оун «Азәрбајчан дилиндә бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләр» адлы мәгаләсиндә мүрәккәб чүмләнни бағлајычысыз варианты үзәриндә апардыгы мараглы мүшаһидәләрдән бири будур ки, бағлајычы олмадыгда онун функцијасыны лексик-грамматик васитәләр, тәрәфләрин синтактик гурулушу, хәбәрләрин морфоложи әләмәти әвз едир (Гаджиева, 1962, 5). Лакин мәгаләнни адындан да көрүндүјү кими, мәсәләнни гојулушу дүзкүн

принципә әсасланмыр: мүәллиф бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләри табели-табесиз нөвләрә ајырмыр. Буна көрә дә тәдгигатчынын кәлдији бәзи нәтичәләр объектив характер дашымыр.

Н. З. Һачыјеванын БТМЧ-ә аид нүмунә кәтирдији мисаллар ичәрисиндә садә чүмләјә дә тәсадүф олунар, чүнки белә мисалларда тәркиб будаг чүмлә һесаб олунар. Бу долашыглыг бир сыра түркологларын эсәрләриндә өзүнү кәстәрән әсас нөгсанлардандыр. Азәрбајчан дилчиләриндән З. Х. Тағызадә дә һәмин мөвгедә дајандығындан БТМЧ барәдә мараглы фикир сөјләјә билмәмишдир. А. Н. Баскаков һаглы олараг, БТМЧ-ин системли шәкилдә тәдгиг олунамасы үчүн илк нөвбәдә бу долашыглыгын арадан көтүрүлмәсини вачиб сајыр (А. Баскаков, 1972, 78).

М. Һүсејзадә Азәрбајчан дилиндәки табели мүрәккәб чүмләләрдән данышаркән бағлајычысыз вариантын ишләндијини дә кәстәрмиш, онлара аид дүзкүн мисаллар вермиш, лакин бу конструсијаларын хүсусијәтләрини тәһлил етмәмишдир (Мүәсир Азәрб. дили, 1962). Азәрбајчан дилиндәки синтактик тәкрарлары тәдгиг едән М. Адилов исә БТМЧ-ә јалһыз бу вә ја дикәр мүнасибәтлә тохунмушдур. Тәдгигатчы һәмин конструсијалары тәһлил етмәји нәзәрдә тутмадыгы үчүн онларын хүсусијәтләри барәдә өтәри гејдләр вермәклә кифәјәтләнмишдир (Адилов, 1974).

Азәрбајчан дилчилијиндә БТМЧ үзәриндә апарылан әһатәли арашдырма Ә. З. Абдуллајевә мәхсусдур. Азәрбајчан дилиндәки табели мүрәккәб чүмләләри һәртәрәfli тәһлил едән вә табели мүрәккәб чүмлә проблеминә даир фундаментал эсәр јазан тәдгигатчы БТМЧ үзәриндә дә гијмәтли мүшаһидәләр апармыш вә һәмин конструсијаларын бәзи хүсусијәтләрини дүзкүн шәрһ етмишдир. (Абдуллајев, 1971; 1974).

Сон илләр дикәр түрк дилләриндә дә БТМЧ-ин тәдгиг олунамасы ишиндә бир чанланма һисс олунар. Түркмән, газах, гырғыз, өзбәк, гагауз, чуваш, түрк, татар дилләриндә бу конструсијалары тәдгиг едән дилчиләр һәртәрәfli тәһлил апармасалар да, һәр һалда һәмин конструсијаларын өјрәнилмәсинә көмәк едән бир сыра фикир вә мүлаһизәләр сөјләмишләр. (Хамзаев, 1957; Мухаммедова, 1971; Демесинова, 1972; Мураталиев,

1965; Грунина, 1961; Гайдаржи, 1971; Покровская, 1971; Павлов, 1971; Соколов, 1971; Закиев, 1971).

Бағлајычылы варианты нисбәтән бағлајычысыз конструксияларын һәм абидәләрин дилиндә, һәм дә муасир түрк дилләриндә кениш ишләнмәси онларын лаконик вә јығчам олмасы илә бағлыдыр. Хүсусилә, фолклор вә данышыг дилиндә бу конструксиялардан даһа чох истифадә олунар.

Бағлајычылы табели мүрәккәб чүмләләрин һәртәрәfli тәдгиги түрколокијада ән'әнә һалы алса да, муасир түрк дилләринин һамысында зәнкин чаларларла ишләнән БТМЧ-ин тәдгигинә јухарыда көстәриджи кими, јалныз сон илләрдә башланмышдыр. Әввәлләр исә бу конструксиялара диггәт верилмәмиш, һәтта онларын варлығы барәдә мүбаһисәләр олмушдур. (Мураталиев, 1965, 51, 54.) Мәсәләнин бу шәкилдә гојулмасынын өзү дә көстәрир ки, һәләлик һәмин конструксиялар барәдә там тәсәввүр јарада биләчәк чидди тәдгигат әсәри јохдур¹.

¹ 1971-чи илин ијунунда Ленинградда кечирилән V түркологи конфраһсын дилчилик бөлмәси өз ишинә «бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмлә» проблеминә һәср етмишдир. Бөлмәдә һәмин конструксияларын бу вә ја дикәр хүсусијјәтини ишыгландыран 16 мәрузә охунмушдур ки, буларын да әксәријјәти «Советская түркология» журналынын нөмрәләриндә мөгалә шәкилдә чап олунамшдур. һәмин мөгаләләри нәзәрән кечирәндә мәлум олур ки, БТМЧ-ә тәдгигатчыларын һәрәси бир баһымдан јанашыр; бә'зиси структур, бә'зиси лексик-морфоложи, бә'зиси структур-семантик, бә'зиси лексик-семантик, бә'зиси исә семантик чәһәти өн плана чакыр. (Түркологическая конференция в Ленинграде. «Советская түркология», 1971, № 4, сәһ. 132—134).

Конфраһсын гәрарында дејилир ки, БТМЧ проблеми әтрафында түркологларын фикир мүбадиләси әһәмијјәтли олмуш вә мәсәләнин актуаллығы конфраһс иштиракчылары тәрәфиндән гејд едилмишдир. («Резолюция V Түркологической конференции в Ленинграде». Јенә орада, сәһ. 139).

«Мүхтәлиф системли дилләрдә мүрәккәб чүмлә тәрәфләринин бағланмасы проблеми» мөвзусунда 1978-чи илин февралында Новосибирск шәһәриндә кечирилән конфраһсда да табели мүрәккәб чүмләләрин тәрәфләринин бағлајан васитәләрин өјрәнилмә әһәмијјәти көстәрилмиш вә бу сәһәдә апарылан ишин давам етдирилмәси нәзәрдә тутулмушдур. («Вопросы языкознания», 1979, № 2, сәһ. 155—156).

І Ф Ә С И Л

БАҒЛАЈЫЧЫСЫЗ ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘРИН МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ СИСТЕМИНДӘ ЈЕРИ

1. ТӘСНИФИ

Мүрәккәб чүмлә конструксияларынын тәснифи дилчилик әдәбијјатында мүбаһисәли олараг галмагдадыр. Бу мәсәлә илә бағлы олан фикир мүхтәлифлији, әсасән, бағлајычысыз конструксиялара аиддир (Милых, 1976, 79).

Һазырда мүрәккәб чүмлә системиндәки тәснифат мүхтәлиф метод вә өлчүләрә әсасланса да, бу мәсәлә илә мәшғул олан дилчиләр принцип е'тибары илә ики группда бирләширләр. һәмин групплара даһил олан дилчиләр мүрәккәб чүмләләри белә тәсниф едирләр:

Биринчи групп дилчиләр	Икинчи групп дилчиләр
Табели мүрәккәб чүмлә	Табели мүрәккәб чүмлә
Табесиз мүрәккәб чүмлә	Табесиз мүрәккәб чүмлә
Бағлајычысыз мүрәккәб чүмлә	

Һәр ики бөлкү рус дилчилијиндә кениш јајылмышдыр. Көрүндүјү кими, биринчи групп дилчиләр мүрәккәб чүмләләрин тәснифиндә бағлајычысыз конструксиялары ајрыча тәгдим едирләр. (Поспелов, 1950; Белошапкова, 1977; Грамматика, 1954), икинчи групп дилчиләр исә бу конструксиялары табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләрин ичиндә верирләр. (Гвоздев, 1958; Ильенко, 1961; Руднев, 1963; Спринчак, 1964; Милых, 1976).

Биринчи групп дилчиләрин бөлкүсү рус дилчилијиндә дәрин көк салдығындан мүрәккәб чүмләнин тәдрисиндә дә һәмин принцип тәтбиг олунар (Воробьева, 1975; Совр. русс. язык, 1976; Крючков, 1977; Валгина, 1978). Доғрудур, түркологлар арасында бу бөлкүә тәрәфлар чыханлар вар (Абдурахманов, 1960; Гаджиева, 1962; Тағызадә, 1960; Сауранбаев, 1943; Хангилдин, 1959), лакин бөјүк әксәријјәт икинчи бөлкүнү әсас көтүрүр (Кононов, 1956; Абдуллајев, 1974; Баскаков, 1961;

А. Баскаков, 1972, Демесинова, 1972, Джалилов, 1979). Икинчи бөлкүнү гəбул едэн дилчилэр һәм табесиз, һәм дэ табели мүрəккəб чүмлэлəрин дахилиндэ бағлајычылы вэ бағлајычысыз вариантлары ајырмағы мүмкүн һеса́б едирлэр, она көрə дэ бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлəри ајрыча тип кими вермирлэр.

Бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлəри ајрыча тип кими верэн биринчи групп дилчилəрин тəснифатыны нэ үчүн гүсурлу һеса́б едирик? Бу суала чаваб вермэк үчүн һəмин дилчилəрин ирəли сүрдүклəри мүддэалары нэзəрдэн кечирмэк лазым кəлир.

Биринчи групп дилчилэр бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлəри она көрə ајрыча бөлкүдэ верирлэр ки, бу констраксияларынын бэ'зи типини табели, јахуд табесиз нөвэ ајырмагда чəтинлик чəкирлэр. Хүсусилэ, тарихи синтаксислэ мəшғул олан тэдгигатчылар бу чəтинлијэ даһа чох мə'руз галырлар (Борковский, 1972, 31).

Бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлəри табели вэ табесиз нөвэ ајырмагда чəтинлик чəкэн дилчилэр, адəтэн, өз концепсияларыны эса́сландырмаг үчүн үч аргумент ирəли сүрүрлэр: бэ'зи бағлајычысыз констраксиялар һәм табелилик, һәм дэ табесизлик бағлајычыларынын артырыла билмэсини, компонентлэр арасында мүхтəлиф мə'на элагəсинин олмасыны вэ бу констраксияларынын мүхтəлиф интонасия илэ мұшајиəт олуна билмэсини эса́с тутараг, онларын табели-табесиз нөвэ ајрылмасыны шүбһэ алтына алырлар вэ һəмин констраксиялары ајрыча тип кими тэгдим едирлэр. Көрүндүјү кими, онларын эса́сландығы һэр үч аргумент дилчилик тарихиндэ өзүнү көстəрэн мүəјјэн эн'энэ илэ бағлыдыр. Лакин мүасир дилчилик елми һэр үч аргументи тэктиб етмэјэ имкан верир.

Биринчи аргумент 50-чи иллэрэ гэдэр дилчиликдэ һөкм сүрэн бир концепсия илэ бағлыдыр. Бу концепсия јаја көрə, бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлəрин һамысы «бағлајычысы бурахылмыш чүмлэ» кими гэлэмэ верилди (Белошапкина, 1977; 234). Бу эн'энэјэ һатта бу күнкү тэдгигатларда да раст кəлмэк олур. Мэсэлэн, «Артыг мə'лумдур ки, бағлајычысыз табели мүрəккəб чүмлэ асанлыгла бағлајычы гəбул едир. Экс тэгдирдэ, бағлајычысыз табели мүрəккəб чүмлэ јарана билмэз» (Əлијев, 1972, 77). Она көрə дэ биринчи групп дилчилэр бағлајычысыз констраксияларынын һамысына бағлајычы

артырмаг јолу илэ онун нөвүнү мүəјјэнлэшдирмэк истəјирлэр. Бағлајычы артырмаг мүмкүн олмадыгда чəтинлик гаршысында галырлар. Чыхыш јолуну исэ бу констраксияларынын ајрыча тип кими верилмэсиндэ көрүрлэр. Һалбуки бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлэр өз мənшəјинэ көрə бағлајычылы вариантдан даһа гəдимдир. Онларын јалныз бир гисми бағлајычылы вариантдан јараныб ки, анчаг бу констраксияларда бағлајычыны бəрпа етмэк мүмкүндүр.

Икинчи вэ үчүнчү аргумент исэ бир мэсэлəнин мүхтəлиф тэрəфлэридир. Белэ ки, бағлајычысыз констраксиялардан елэлəринэ раст кəлмэк олур ки, онлар синтактик омонимлэр кими чыхыш едир. (Синтактик омоним олан констраксиялар бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлəрин чох аз бир гисмини əһатэ едир). Бу констраксиялар контекст вэ ситусијадан асылы олараг, мүхтəлиф интонасия илэ мұшајиəт олуна билир. Она көрə дэ ејни констраксия табесиз вэ ја табели олур, јахуд да табели мүрəккəб чүмлəнин башга-башга нөвүнэ анд олур. Биринчи групп дилчилəри чашдыран да мənз бу мүхтəлифликдир. Лакин нэзəрдэ тутмаг лазымдыр ки, дилдэ омоним вəһидлəрин олмасы ганунаујғун һалдыр. Омоним сөзлəрин вэ шəкиллəрин мөвчүд мə'налары онларын ишлэнмэ јери илэ мүəјјэнлэширсэ, синтактик омонимлэр дэ контекст вэ ситусија илэ бағлы өз мүмкүн вариантларындан бириндэ чыхыш едир. Интонасия исэ һəмин вариантын грамматик көстəричиси олур. Дилчилик елминин мүасир сəвијјəsi интонасиянын бу функцијасыны мүəјјэнлэшдирмэјэ имкан верир.

Көрүндүјү кими, биринчи групп дилчилəрин аргументлəри елми зəмин үзəриндэ гурулмајыб. Бу дилчилəрин тəснифатындакы нөгсаны тэрэдэн сəбəблэрдэн бири дэ будур ки, онлар бағлајычылы мүрəккəб чүмлэлэрэ констраксия, бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлэрэ исэ семантик чəһəтдэн јанашырлар.

Бағлајычысыз мүрəккəб чүмлэлəрин ајрыча констраксия-семантик тип кими верилмэси, адəтэн, Н. С. Поспеловун ады илэ бағланыр (Белошапкина, 1977, 234; Валгина, 1978, 362). Лакин бу констраксиялары хүсуси («дифференциаллашмајан») тип кими рус дилчилијиндэ илк дəфə А. М. Пешковски тэгдим едиб. О, мүрəккəб синтактик констраксиялары формал хүсусијјэтлəринэ көрə тəһлил етдијиндэн бағлајычыны мүрəккəб чүмлэ

нин əsas təşkilədici kimi giymətləndirmişdir. Сонралар бу эн'энə структур-семантик тəһлил апаран дилчилərə дə сирајət етмиш, онлар бағлајычынын синтактик тəбиəтинə əсасланарағ, мурəккəб чумлэлəri табесиз вə табели бөлкүлərə ајырмаш, бағлајычысы олмајан мурəккəб чумлэлэр исə белə бөлкүдэн кəнарда галдығы үчүн ајрыча нөв кими верилмишдир.

А. М. Пешковски бағлајычысы олмајан мурəккəб чумлэлэр барədə жазыр: «Бағлајычысыз конструкциянын бу вə ја дикэр нөвүндə һәр һансы бир интонасија фəргинин олдуғуну сөjləмəк һəлəлик чəтиндир (курсив мəнимдир—Ф. Ч.). ... Һәр һалда бу конструкциялары индики вəзијјэтдə табели вə табесиз нөвə ајырмағ еһтијатсызлығ оларды, она кərə дə биз белə конструкциялары синтактик бүтөвүн д и ф ф е р е н с и а л л а ш м а ј а н нөвү кими ајырмағы үстүн тутуруг» (Пешковский, 1956, 471).

Көрүндүјү кими, тэдгигатчы бағлајычысыз конструкцияларынын табели вə табесиз нөвə ајрылмасында гаршыја чыхан чəтинлији һəмин конструкцияларынын интонасија хусусијјəтинин мурəккəблəширилмэмəсиндə көрүр вə буну дилчилијин о дөврдəки сəвијјəsi илə бағлајыр. Тəссүф ки, өз тэдгигат үсулуну структур-семантик метод адландыран биринчи групп дилчилэр дилчилијин мурəккəб сəвијјəсиндə јенə дə һəмин конструкциялары А. М. Пешковски кими тэгдим едирлэр. Һалбуки Пешковски өз тэдгигат үсулуну ајдын изаһ едирди: «Чумлэлəрин табели вə јахуд табесиз олмасы анлајышында бағлајычынын ишлэнмəсинə вə мəнасына əсасландығмыз үчүн онларын бөлкүсүнү дə интонасијаја кərə дејил, бағлајычыја əсасэн апарырығ» (Пешковский, 1956, 472).

Биринчи групп дилчилэр бағлајычылы мурəккəб чумлэлəri бир үсулла, бағлајычысыз мурəккəб чумлэлəri исə башга үсулла тəһлил едиклəri үчүн мурəккəб чумлə системиндə мөвчуд олан конструкциялары дəгиг тəсниф едə билмəмишлэр. Онларын тəһлил үсулундакы мурəккəблик һəтта өзлəri тэрəфиндэн дə етираф олуур: «Бағлајычысыз мурəккəб чумлəнин өјрəнилмəсиндə бу бөлкү (биринчи групп дилчилəрин бөлкүсү—Ф. Ч.) вачиб мэрһələдир. Лакин һəмин бөлкүдə бағлајычысыз чумлə нөвлəринин ајрылмасы үмуми мəзмуна əсасланыр, онларын гурулушу исə өјрəнилмир. Һалбуки грам-

матиканын башлыча вəзифəsi мурəккəб чумлə семантикасыны өјрəнмəклə бəрабэр, һəмин семантиканы дашыјан гурулушу да тəсвир етмəкдир. Бағлајычылы табели мурəккəб чумлэлəрин бөлкүсү дə мəһз гурулуш хусусијјəтлəринə əсасланыр» (Белошапкова, 1977, 235).

В. А. Белошапкованын бу етирафындан сонра, бағлајычысыз мурəккəб чумлэлəri ајрыча тип кими верэн тэдгигатчыларла полемика апармағ артығ көрүнүр. Јəгин елə буна кərəдир ки, О. А. Лаптева табели мурəккəб чумлэлəрин бағлајычысыз вариантјандан данышаркən жазыр: «Бағлајычысыз конструкцияларда табели, јахуд табесиз нөвлəрин фəрглəндирилмəсинə анд мурəккəблəрдэн һəлəлик јајынмағ лазымдыр, чунки бу вə ја дикэр концепсијанын гəбул олунмасы үчүн индики мəлүмат кифајət дејил. Һəмин мəсələнин зиддијјəтсиз вə ајдын һəлли кəлəчəјин ишидир» (Лаптева, 1976, 285). Мүəллиф, доғру оларағ, мəсələнин һəллини һəмин конструкцияларынын һəртэрəфли тэдгигата чəлб олунмасында көрүр. Мəһз биринчи групп дилчилəрин тəснифатындакы үсуру тэрəдэн сəбəблəрдэн бири дə бағлајычысыз конструкцияларда табели вə табесиз вариантларынын ајры-ајрылығда, өзү дə һəртэрəфли (структур-семантик) шəкилдə тəһлил олунмасыдыр. Бағлајычысыз конструкцияларынын ајрыча тип кими верилмəsi табели-табесиз бөлкүнү арадан көтүрдүјү үчүн белə тəһлилин гаршысыны алыр.

Мурəккəб чумлэлəрин тəснифиндə икинчи групп дилчилəрин принципини дүзкүн сажығмыз үчүн табели мурəккəб чумлэлəрин бағлајычылы вə бағлајычысыз вариантлара бөлүнмəсини мүмкүн һесаб едирик. Семантик бахымдан охшар əламəтлэрə малик олан бу вариантлар структур чəһəтдэн бир-биринə гаршы гојулур.

Табели мурəккəб чумлэлəрин дахили бөлкүсүндə дə дилчилэр арасында фикир мурəккəблик вə вар. Бəзи тэдгигатчылар бу конструкциялары үч јерə ајырыр: «Табели мурəккəб чумлэлэр нисби əвəзликли, бағлајычылы вə бағлајычысыз олуур» (ВГТЯ, 1958, 201; Гайдаржи, 1971, 50).

Ә. Абдуллајев исə табели мурəккəб чумлэлəri ики јерə ајырмағы даһа мəгсədəујун сажыр: «Мурəккəб чумлэлəрин табели мурəккəб чумлэлəri гурулуш типлəринə кərə ики гисмə бөлмəк олар: 1) Бағлајычысыз, јəни бағлајычы сөзлэрлə (нисби əвəзликлэрлə) вə

-са/-сэ эламәти илә гурулан табели мүрәккәб чүмләләр; 2) бағлајычылы табели мүрәккәб чүмләләр» (Абдуллајев, 1974, 381).

Көрүндүјү кими, табели мүрәккәб чүмләләрин үч јерә бөлүнмәси нисби (гејри-мүәјјән) әвәзликлә гурулан конструксияларын ајрыча тип кими верилмәси илә бағлыдыр. Бизчә, Ә. Абдуллајев бу конструксиялары бағлајычысыз типә аид етмәкдә һағлыдыр¹

Түрк дилләриндәки фе'ли тәркибләри будаг чүмлә сајан дилчиләр фе'ли тәркибли садә чүмләләрн дә БТМЧ адландырырлар. Мәсәлән:

Ахшам күн батана ики саат галмыш кәндин гыра-гында бир нечә атлы көрүндү (Гаджиева, 1961, 191).

Күнәш үфүгә доғру әјләндә, бу адам артыг һејбәт стансијасындан узағларда иди (Тағызадә, 1960, 138).

Рузкар есмејинчә јапрак ојнамаз (Соколов, 1971, 161).

Булар орасида Ризо севган Мехрибон бор әди (Грунина, 1961, 151).

Бизчә, белә конструксиялар БТМЧ дејил, садә чүмләдир вә бурадакы фе'ли тәркибләр чүмлә үзвү вәзифәсиндәдир. Бу барәдә, јә'ни һәмин тәркибләрин будаг чүмлә дејил, чүмлә үзвү олмасы барәдә түрколокијада хејли мә'лумат вардыр (Сејидов, 1966; Абдуллајев, 1974; Нартыев, 1975).

БТМЧ-и тәсниф едәркән будаг чүмләнн баш чүмләјә һансы чәһәтдән хидмәт етмәснн—компонентләрин бағланмасында иштирак едән мә'на әлағәснн вә бу әлағәни (бағы) әкс етдирән васитәләри нәзәрә алмағ лазымдыр. Табели мүрәккәб чүмләләрин тәснифи будаг чүмләнн нөвүнә әсасландығы үчүн БТМЧ-ин тәснифи дә бу принциплә апарылмалыдыр. БТМЧ будаг чүмләнн нөвүнә көрә бағлајычылы вариантә нисбәтән даһа зәнкиндр:

Мүбтәда будаг чүмләси:

Әлли илдир, һәлә бу көһнә чуханы кејирәм. (Ч. Чаббарлы.) *Һәр кәси ел истәсә, бүләнд олар, учалар.* (Аталар сөзү).

¹ И. А. Василенко вә М. К. Милых да бу мөвгедә дајанырлар (Милых, 1976, 79).

Хәбәр будаг чүмләси:

Көј мунчуғ кимдәдирсә, мәним ән истәклим одур. (Нағыллар.) *Арзум будур, һасил олсун диләкләр.*

Тамамлыг будаг чүмләси:

Од нә чәкди, күлдән соруш! Баш нә чәкди, дилдән соруш! (Р. Рза.) *Мән ешитмишәм, сизин һамамларда гүсл үчүн һовуз јохдур.* (Ә. Нағвердијев.)

Тәјин будаг чүмләси:

Һәр кәс кетсә, онун ады јазылачағ. Елә јердә отур, сәнә лајиг олсун.

Заман будаг чүмләси:

Кәнддән јеничә чыхмышдығ, јағыш башлады. (Данышыгдан.) *Бала азарладымы, ана да онун азарына шәрик олур, бала бүшүур олдуму, дәрдини ана чәкир, баланын хошбәхтлијинә бир хәтәр јетдими, ананын үрәји сызылдамаға башлајыр.* (Ј. В. Чәмәнзәминли.)

Јер будаг чүмләси:

Һарада бирлик, орада дирилик. (Аталар сөзү.) *Һара көндәрсәниз, орада ишләрәм.* (М. Ибраһимов.)

Сәбәб будаг чүмләси:

Күлүшүнү бирдән хырп кәсди, һирсләнмишиди. (М. Сүлејманов.) *Вар олсун шә'римиз, шаирләримиз, Һәр күлә, чичәјә тәзә ад верир.* (С. Вурғун.)

Мәгсәд будаг чүмләси:

Кәлмишәм, ачығ данышағ. (Данышыгдан.) *Көзләјин севкилими, Дүшмәсин даша, дағлар.* (Бајатылар.)

Кәмијјәт будаг чүмләси:

Нә гәдәр кефиндр, оху. (М. Ибраһимов.) *Бир ана өз ушағынын ајағ ачмасына нә гәдәр севиңирсә, мән дә бу чархларын һәр дөнүшүнә о гәдәр севиңирдим.* (Ч. Чаббарлы.)

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси:

Елә охујурду, елә охујурду, дејурдин ханәндәнин өзүдур. (М. Чәләл.) *Нечә истәјирсән, елә дә ет.*

Дөрөчө будаг чүмлэси:

О гэдэр башымы итирмишэм, адым чыхыб јадымдан.
(У. Н а ч ы б э ј о в.)

Нәтичә будаг чүмлэси:

Сән нә иш көрүбсән, белә фәрәһләнирсән? (Д а н ы ш ы г д а н.) Вәл кәрәк көзәл дөјә, көзәл дә бугда чыха.
(Н и к м ә т л и с ө з л ө р.)

Шәрт будаг чүмлэси:

Ел бир олса, зәрби кәрән сындырар. (А т а л а р с ө з ү.) Зүлмдүр ашигә, чананы дилазар олса. (Ә. В а н и д.)

Гаршылашдырма будаг чүмлэси:

Дај һај-күј дә дүшсә, дәлиләр хәбәр тута билмәзләр.
(«К о р о в л у.») Аләм көзәлә дәнсә, Мәним көзүм сән-дәдир. (Б а ј а т ы л а р.)

Гошулма (әлавә) будаг чүмлэси:

Вүгарын бу институтда чәкиндији бир адам вардыса, о да Хуришуд ханым иди. (В. Б а б а н л ы.) Ојунун ахырында һүчума кечдиләр, бу да онлара гәләбә кәтирди.
(Д а н ы ш ы г д а н.)

Көрүндүјү кими, будаг чүмләннин нөвүнә көрә БТМЧ-ин 15 нөвү вардыр. Белә зәнкин нөвлү бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин дилдә ишләнмә тезлији дә јүксәкдир. Бу конструксијалар дилин бүтүн үс-лублиарында, хүсусилә данышыг дилиндә даһа чоһ иш-ләнир. Мәсәлән, ашағыдакы кичик бир парчада бу кон-струксијадан сәккизи ишләнмишдир:

Бу кәндә ким кәлсә, дәли олуб гајыдар. Низам јох, интизам јох, һөрмәт јох. Филанкәслә данышма, голчо-магдыр, филанкәслә данышма, алверчидир. Ајағыны әј-ри басдын, јарамазсан, дүз басдын, һијләкәрсән. Габа-ға кедирсән, дејирләр бичдир, далда галырсан, дејир-ләр кичдир. (С. Р ә һ м а н.)

2. ГУРУЛУШУ

Рабитәли нитгдә компонентләр арасындакы мә'на әлагәси мөкан, заман, мүгајисә, гаршылашдырма, та-мамлама, сәбәб, нәтичә вә саир мүнәсибәтләр үзәриндә гурулуш вә өзүнүн конструктив ифадәсини мүәјјән чүм-лә гурулушунда тапыр. Белә ки, һәр мә'на әлагәси өзү-

нәмәхсус чүмлә гурулушу илә ифадә олунур. Она көрә дә һәр һансы бир табели мүрәккәб чүмләннин шаблон гурулушу илә һәр дәфә лексик тәркиби дәјишәрәк сај-сыз мәзмун ифадә етмәк мүмкүндүр. Лакин компонент-ләрин мәнтиги әлагәсини дәјишмәк үчүн конструктив дәјишиклик апармаг лазым кәлир.

БТМЧ-ин гурулушуну өјрәнмәк үчүн компонентләр арасындакы семантик әлагәләрин структур дајағыны арашдырмаг вә бу дајағы тәшкил едән васитәләрин кон-структив ролуну мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Дилчи-ләр адәтән мүрәккәб чүмләннин гурулушундан данышар-кән бағлајычыны, әвәзлији, зәрфи, әдаты, модал сөзү. хәбәрин формасыны, паралелизми, компонентләрин сы-раланмасыны бағлама васитәси сајыр вә буларын кон-структив ролуну өн плана чәкирләр. Чүнки тәркиб һис-сәләрин бағланма имканларыны үзә чыхармаг јолу илә мүхтәлиф чүмләләри гурулушча гаршылашдырмаг мүм-күн олур. Бундан башга, табели мүрәккәб чүмлә гуру-лушунда аналитик вә синтетик типин диференсиал әла-мәт кими көтүрүлмәси түрколокијада кениш јајылыб.

Бизчә, табели мүрәккәб чүмлә гурулушуну аналитик вә синтетик типә ајырмаг еффеќтли бөлкү дејил, чүнки будаг чүмләләрин әксәријјәтиндә һәр ики тип өзүнү көстәрир. Азәрбајчан дилчилијиндә тәтбиг олунан һә-мин бөлкүнүн гүсурларындан бири дә будур ки, јалныз шәрт вә суал шәкилчиси илә ишләнән биринчи компо-нентин хәбәри синтетик типин көстәричиси сајылыр. (Ширәлијев, 1956, 73; 1971, 14). Һалбуки синтетизм да-һа кениш анлајышдыр вә компонентләр арасында әлагә јарадан бүтүн шәкилчиләри әһатә едир. Табели мүрәк-кәб чүмләдә исә фе'л формаларынын чоһу бу функција-да иштирак едир.

Бир сыра дилчиләр табели мүрәккәб чүмләләри јал-ныз структур чәһәтдән тәсниф етмәјә чалышырлар. Она көрә дә һәмин тәснифата јалныз бағлајычысы олан та-бели мүрәккәб чүмләләри чәлб едирләр. Бағлајычысы олмајан табели мүрәккәб чүмләләри исә гејд едилдији кими, бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрлә бир бөлкүдә верирләр вә бу бөлкүдә верилән конструксија-лар компонентләрин мә'на әлагәсинә көрә тәсниф олу-нур. Беләликлә, табели мүрәккәб чүмләннин тәснифиндә бағлајычылы вариантын структур, бағлајычысыз вари-антын исә семантик чәһәти өн плана чәкилир. Бу сис-

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Баглајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрни структур-семантик хусусијәтләри (<i>Гәзәнфәр Қазымов</i>)	3
К и р и ш	7
I фәсил. Баглајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрни мүрәккәб чүмлә системиндә јери	13
1. Тәснифи	13
2. Гурулушу	20
3. Интонасијасы	35
4. Јаранма јоллары	45
5. Трансформасијасы	55
II фәсил. Баглајычысыз табели мүрәккәб чүмләнни компонент-ләрини баглајан васитәләр	60
I. Фәнетик васитәләр	61
Интонасија	61
II. Лексик-грамматик васитәләр	69
1. Модал сөzlәр	69
2. Әдатлар	71
3. Әвәзликләр	79
4. Әвәзлик-зәрф характерли сөzlәр	91
5. Зәрфләр	95
6. Лексик мә'на	98
7. Хәбәрни формасы	99
III. Структур-семантик васитәләр	106
1. Компонентләрини сьрасы	106
2. Синтактик гурулуш	108
3. Информатив бағ	110
Әдәбијат вә ихтисарлар	112

Нәшријат редактору *З. Пашајева*.

Рәссамы *Е. Чәлилов*.

Бәдни редактору *Ј. Катакалидис*.

Техники редактору *В. Салимова*.

Корректору *Р. Гасымзада*.

ИБ — 1931

Јыгылмаға верилмиш 26.10.83. Чапа нмзаланмиш 28.11.83.
Қағыз форматы 84×108^{1/32}. Мәтбәә қағызы № 3. Әдәби гар-
витуру. Јүксәк чап. Шәрти рәнк-оттиск 6,40. Учот нәшр. вәрг-
ги 5,6. Тиражи 2 000. Сифариш № 486. Гүјмәти 25 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дәвләт Нәшријат, Полиграфија вә Китаб
Тичарәти Ишләри Комитәсинин «Маариф» нәшријаты,
Бақы-370111, Ә. Тағызаде күчәси, № 4.

Ч. Илдырым адына АзПИ-нин мәтбәәси.
Бақы-370122, Н. Нәриманов пр. 25.